

९. चरित्रे

९.१ पं. विष्णू दिगंबर पलुस्कर

पं. विष्णू दिगंबर पलुस्कर यांनी संगीत क्षेत्रासाठी मोलाचे कार्य केले आहे. त्यांच्या जीवनकार्याचा आढावा खालील मुद्द्यांच्या आधारे घेता येईल.

जन्म व बालपण :

पं. विष्णू दिगंबर पलुस्कर यांचा जन्म १८ ऑगस्ट, १८७२ रोजी कुरुंदवाड येथे झाला. त्यांचे मूळ आडनाव गाडगीळ असे होते. परंतु पलुस या गावी राहत असल्यामुळे त्यांचे आडनाव पलुस्कर असे पडले. त्यांचे वडील कीर्तनकार होते. त्यामुळे साहजिकच संगीताचा वारसा पंडितजींना लाभलेला होता. कुरुंदवाड संस्थानात दत्त जयंतीचा उत्सव चालू होता. या उत्सवात विष्णूजी शोभेची दारू उडवत होते. परंतु दुर्दैवाने शोभेच्या दारूचा स्फोट झाला आणि पलुस्करांच्या जीवनात कायमचा काळोख आला. अशा स्थितीत विष्णूंना शालेय शिक्षण घेणे अशक्य होते. म्हणून काही हितचिंतकांनी विष्णूंना संगीतसाधनेचा मार्ग दाखवला. अशा प्रकारे संगीत ज्ञानार्जन हेच त्यांच्या आयुष्याचे मुख्य ध्येय ठरले.

गुरू व शिक्षण :

पंडितजींच्या सुदैवाने त्यांना ग्वाल्हेर घराण्याचे भीष्माचार्य पं. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर यांच्यासारखे थोर गुरू लाभले. वयाच्या पंधराव्या वर्षापासून मिरज येथे पं. पलुस्करांची संगीत आराधना सुरू झाली. सुरुवातीला त्यांचा

आवाज गाण्यायोग्य नव्हता. परंतु गुरूंच्या मार्गदर्शनाखाली त्यांनी अथक परिश्रम करून आवाज तयार केला.

आयुष्याला कलाटणी देणारा क्षण :

एकदा मिरज येथे सार्वजनिक सभेचे आयोजन करण्यात आले होते. शहरातील सर्व प्रतिष्ठित व्यक्तींना या सभेसाठी निमंत्रित केले होते. परंतु या सभेसाठी पं. बाळकृष्णबुवांना निमंत्रित केले नव्हते. पं. पलुस्करांनी याबद्दल विचारणा केली असता असे उत्तर मिळाले की, 'वो तो गवय्या है, उन्हें क्यों बुलाना?' अशा प्रकारच्या उत्तराने विष्णूंना वाईट वाटले. त्यांच्या लक्षात आले की, आजही संगीततज्ज्ञांना समाजात प्रतिष्ठा नाही. त्याच प्रसंगी पंडितजींनी भीष्मप्रतिज्ञा केली की, जोपर्यंत संगीत क्षेत्रातील लोकांना प्रतिष्ठा मिळणार नाही तोपर्यंत मी स्वस्थ बसणार नाही. हा क्षण त्यांच्या आयुष्याला कलाटणी देणारा ठरला.

भारतभ्रमण :

मिरजेहून सातारा, बडोदा असे करत त्यांनी संपूर्ण हिंदुस्थानात भ्रमण केले. त्यांच्या मैफली गाजत होत्या. अनेक ठिकाणी राजदरबारात त्यांना दरबारी गायक म्हणून नोकरी मिळत होती. परंतु क्षणिक मोहाला बळी न पडता भारतीय संगीताच्या प्रसारासाठी सिलोन, नेपाळ, ब्रह्मदेश अशा देशांचा प्रवास केला.

गांधर्व महाविद्यालयाची स्थापना :

संगीताचा प्रसार व्हावा, सर्वसामान्य व्यक्तींना संगीताचे धडे देता यावेत यासाठी त्यांनी ५ मे, १९०१ रोजी लाहोर येथे गांधर्व महाविद्यालयाची स्थापना केली. त्यांनी परीक्षा पद्धतीनुसार अभ्यासक्रमाची रचना केली. विविध वाद्यांचा संग्रह केला. त्याचबरोबर वाद्य दुरुस्तीचा कारखानाही सुरू केला. छापखाना, ग्रंथालय, छात्रालय अशा सोयींमुळे अनेक विद्यार्थी संगीताकडे आकर्षित होऊ लागले. १९०८ साली मुंबई, पुणे व नागपूर येथे महाविद्यालयाच्या शाखा सुरू केल्या. सभागृहातून मैफिली होण्यास सुरुवात झाली. स्त्रियांना संगीत शिकता यावे यासाठी त्यांनी विशेष प्रयत्न केले. त्यांनी गांधर्व महाविद्यालयात पाच संगीत परिषदा

भरवल्या. त्यांनी पाश्चात्य स्वरलेखन पद्धतीचा अभ्यास केला. त्यातूनच पलुस्कर स्वरलिपीचा जन्म झाला.

पंडितजींचे राष्ट्रप्रेम :

स्वातंत्र्यलढ्यात पंडितजींनी मोलाचे योगदान दिले. ते स्वतः लोकमान्य टिळक व महात्मा गांधीजींचे भक्त होते. सभेच्या शेवटी वंदे मातरम् म्हणण्याची प्रथा त्यांनीच सुरू केली. यातून त्यांची राष्ट्रभक्ती दिसून येते.

पंडितजींची रामभक्ती :

पंडितजी हे उत्तम वक्ते होते. ते धार्मिक वृत्तीचे होते. तुलसी रामायणावर ते भक्तिभावाने प्रवचन करीत असत. 'रघुपती राघव राजाराम' या रामधुनची रचना पंडितजींनी केली. आयुष्याच्या उत्तरार्धात ते अध्यात्मातच रमू लागले. १९२४ मध्ये मुंबईतील त्यांच्या विद्यालयाच्या इमारतीचा लिलाव झाला. त्यामुळे दुःखाने त्यांनी वैराग्य पत्करले. भगवी कफनी धारण करून ते रामभक्तीत लीन झाले. अनेक चीजांमध्ये रामराम हे शब्द घेऊन ते गात असत. 'जय जगदीश हरे' या रचनेलाही त्यांनी संगीताचा साज चढवून ती रचना अजरामर केली. त्यांनी नाशिक येथे रामनाम आधार आश्रमाची स्थापना केली.

गायकी :

पं. बाळकृष्णबुवांकडून त्यांनी ग्वाल्हेर घराण्याची गायकी आत्मसात केली. स्थायी, अंतरा यांची मांडणी करून ते उत्तम प्रकारे ख्याल सादर करत. आलाप, विविध तानांचे प्रकार, बेहलावे अशा बाबी ते बेमालूमपणे सादर करीत असत. तराणा गाऊन ते मैफिलीची सांगता करत. त्यांचा आवाज पहाडी, कसदार व पल्लेदार होता. ध्वनिक्षेपक नसतानाही हजारो श्रोत्यांपर्यंत त्यांचा आवाज पोहोचत असे. त्यांचा आवाज तीनही सप्तकात सहज फिरत असे. ग्वाल्हेर घराण्याचे वैशिष्ट्य असलेला धमार व धृपद हा गीत प्रकार गाण्यात ते तरबेज होते. त्यांची प्रवृत्ती अध्यात्मिक असल्यामुळे त्यांना भजने गाण्यात विशेष रस होता.

ग्रंथ संपदा :

भारत भ्रमणातून मिळालेले ज्ञान व अनेक ग्रंथांचा अभ्यास करून पंडितजींनी जवळपास ६० ग्रंथांचे लेखन केले.

१. संगीत बालप्रकाश	१०. होरी
२. संगीत बालबोध	११. कर्नाटकी संगीत
३. राष्ट्रीय संगीत	१२. गीतावळी
४. संगीत शिक्षक	१३. महिला संगीत
५. राग प्रवेश	१४. भक्त प्रेम लहरी
६. व्यायाम संगीत	१५. भारतीय संगीत लेखनपद्धती
७. स्वरालाप गायन	१६. भजन अमृत लहरी
८. राग भैरव	१७. बालोदय
९. संगीत तत्त्वदर्शक	१८. संगीत अमृत प्रवाह

शिष्य संप्रदाय :

पंडितजी संगीताचे गाढे अभ्यासक तर होतेच परंतु त्याचबरोबर ते एक आदर्श गुरू होते. त्यांनी अनेक शिष्य घडवले. पं. ओंकारनाथ ठाकूर, पं. नारायणराव व्यास, पं. विनायक बुवा पटवर्धन, पं. वि.अ. कशाळकर, पं. शंकरराव बोडस, पं. डि. व्ही. पलुस्कर, पं. लक्ष्मणराव बोडस, प्रा. बी. आर. देवधर, पं. शंकरराव सप्रे

मृत्यू :

आयुष्यभर केलेल्या अथक परिश्रमांमुळे पंडितजी थकले होते. मुंबईतील त्यांच्या विद्यालयाचा झालेला लिलाव पाहून ते अधिकच खचले होते. शेवटी त्यांची प्रकृती ढासळत गेली आणि २१ ऑगस्ट, १९३१ रोजी मिरज येथे त्यांनी आपला देह ठेवला.

- पंडितजींच्या जीवनावर आधारित एका माहितीपटाची निर्मिती केली.
- केंद्र सरकारने पंडितजींच्या स्मरणार्थ पोस्टाचे तिकिट काढले.
- पंडितजींचे ऋण व्यक्त करण्यासाठी त्यांच्या पुण्यतिथीचे औचित्य साधून संपूर्ण देशात दरवर्षी संगीतमहोत्सवाचे आयोजन करण्यात येते.

ज्यांनी भारतीय संगीताला देशातच नव्हे तर इतर देशातही प्रतिष्ठा मिळवून दिली ज्यांनी निष्कलंक चारित्र्याचा ठसा उमटवून संगीताचे पावित्र्य राखले; गुरुभक्तीबरोबरच राष्ट्रभक्ती दाखवली. अनेक रचनांना संगीताचा साज चढवून त्या लोकप्रिय केल्या, बीभत्स व शृंगाररसाच्या बंदिशी काढून सर्वसामान्यांना रुचतील अशा भक्तिरसातील बंदिशी रचल्या, स्वरलिपीच्या बरोबरच अनेक ग्रंथांचे लेखन केले, ज्यांनी

गांधर्व महाविद्यालयाच्या व्यासपीठावरून सर्वाना संगीताचे ज्ञानामृत पाजले अशा पं. पलुस्करांना कोटी कोटी प्रणाम.

९.२ पं. रविशंकर

भारतीय संगीत जगभर मान्यता पावले, त्याला मानसन्मान, प्रतिष्ठा मिळाली. भारतीय संस्कृती व संगीताचे संस्कार श्रेष्ठ ठरले, एका जिद्दी पण शांत व्यक्तिमत्त्वाच्या वादकाने हे सारे घडवले, त्या कलावंताचे नाव म्हणजे पं. रविशंकर.

जन्म व बालपण :

भारतरत्न पंडित रविशंकर यांचा जन्म ७ एप्रिल १९२० रोजी वाराणसी (बनारस, काशी) येथे झाला. वडील शामाशंकर चौधरी हे त्या काळातील अतिशय उच्चविद्याविभूषित व्यक्तिमत्त्व होते. राजनितीबरोबरच संस्कृत भाषेवर प्रभुत्व असणारे शामाशंकर कायदे तज्ज्ञ होते. पं. उदयशंकर हे रविशंकरांचे मोठे बंधू महान नर्तक व चित्रकार होते. एकूणच हा सांगीतिक, सांस्कृतिक वारसा पं. रविशंकरांना मिळाला. बालपणापासूनच रविशंकरांना संगीताचे आकर्षण वाटू लागले व वयाच्या दहाव्या वर्षीच ते पं. उदयशंकरांच्या नृत्यसंचात दाखल झाले. बालपणीच ते या नृत्यसंचासोबत विदेश दौऱ्यावरही गेले.

नृत्याबरोबरच बासरी, शहनाई, व्हायोलिन, सारंगी अशा वाद्यांचीही ओळख होऊन वाद्यवादनाकडे रविशंकरांचा ओढा वाटू लागला. या नृत्यसंचामध्ये अनेक प्रथितयश कलावंतांचा सहवास रविशंकरांना लाभला आणि त्यांच्या जीवनाला महत्त्वपूर्ण वळण मिळाले.

शिक्षण :

उ. अल्लाउद्दीन खाँ हे पं. उदयशंकरांच्या नृत्य संचासमवेत एकदा युरोप दौऱ्यावर होते. त्या संचात रविशंकरही होते. रविशंकर यांच्या आईचे निधन झाले, हा

आघात मोठा होता. या काळात उ. अल्लाउद्दीन खाँ यांनी रविशंकरांना पितृवत सांभाळले. युरोप दौऱ्यावर असताना अल्लाउद्दीन खाँ यांना इंग्रजी भाषेचे ज्ञान नसल्यामुळे रविशंकर त्यांचे दुभाष्याचे काम करत असत. खाँसाहेबांच्या सरोदवादनाचा व व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव रविशंकरांवर सातत्याने पडत होता. त्यामुळे खाँसाहेबांची जवळीक हळूहळू वाढू लागली. युरोप दौऱ्यावर असतानाच रविशंकरांनी स्वतंत्र अशा चित्रसेना नायक या कथानृत्याची रचना तयार करून सादर केली व रसिकांची वाहवा मिळवली. हे सर्व होत असताना खाँसाहेब हे सर्व जवळून पाहात होते व त्यांनी रविशंकरांना सल्ला दिला की कोणत्या तरी एका गोष्टीवर लक्ष केंद्रीत कर आणि रविशंकरांनीही खाँसाहेबांचे शिष्यत्व पत्करून संगीतावर लक्ष केंद्रीत केले.

युरोप दौऱ्याहून परत आल्यानंतर उदयशंकरांच्या नृत्यसंचातील वास्तव्य सोडून रविशंकरानी उ. अल्लाउद्दीन खाँ यांच्याकडे मैहर येथे जाऊन गुरुकुल पद्धतीने 'सतार' वादनाची तालीम घ्यायला सुरुवात केली. रविशंकर व अल्लाउद्दीन खाँ यांची भेट म्हणजे रविशंकरांच्या आयुष्यातील व भारतीय संगीताच्या इतिहासातील एक ऐतिहासिक घटना मानली जाते.

योग्य गुरू व स्वतःची अफाट श्रम करण्याची तयारी यामुळे गुरूंकडून त्यांना नेहमीच उत्तेजन मिळत गेले. अत्यंत कडक शिस्तीमध्ये सुमारे सहा वर्षे सतारवादनाची तालीम घेतली. यादरम्यान वडीलांचेही निधन झाले. गुरूंचा वरदहस्त, नित्य साधना व संगीतावर असलेली निस्सीम श्रद्धा या बळावर तणावपूर्ण काळातही सातत्याने त्यांनी आपल्या साधनेवर लक्ष दिले. खाँसाहेबांचे सुपुत्र उ. अली अकबर खाँ व कन्या अन्नपूर्णादेवी यांच्याबरोबर रविशंकरांना तालीम मिळत गेली. सतारवादनात होत असलेली प्रगती आणि गुरूच्या सहवासात मिळवलेले ज्ञान यामुळे अल्पावधीतच पं. रविशंकरजी एक प्रथितयश कलावंत म्हणून ओळखले गेले. त्याचाच परिणाम म्हणजे अलाहाबाद येथे झालेल्या संगीत महोत्सवामध्ये पं. रविशंकरांच्या सतारवादनाचा पहिला जाहीर कार्यक्रम झाला.

या दरम्यान खाँसाहेबांची कन्या अन्नपूर्णादेवी यांच्याशी पं. रविशंकरांचा विवाह झाला.

१९४५ सालापासून त्यांनी बॅलेसाठी संगीत रचना व चित्रपटासाठी संगीत दिग्दर्शन सुरू केले अनेक चित्रपटांना संगीत दिले.

धरती के लाल, निचानगर, पथेर पांचाली, अपुरा संसार
याचबरोबर चापा कोया, चालीं व गांधी चित्रपटांसह
काबुलीवाला, अनुराधा, गोदान, मीरा, दि चेरिटेल्, दि फ्लूट
अँड दी ऑरो अशा अनेक चित्रपटांना पं. रविशंकरांनी उत्कृष्ट
संगीत दिले.

वैविध्यपूर्ण रचना, संगीत, दिग्दर्शन व इतर सांगितीक कार्य:

पं. रविशंकर दिल्ली येथील ऑल इंडिया रेडिओवर संगीत दिग्दर्शक म्हणून रुजू झाले. याच काळात त्यांनी वाद्यवृंद चेम्बर ऑर्केस्ट्राची स्थापना केली.

- एच. एम. व्ही. (हिज मास्टर्स व्हाईस) या कंपनीच्या संगीत विभागात संगीत सहायक म्हणून महत्त्वपूर्ण कार्य.
- इंडियन पिपल्स थिएटरमध्ये नृत्य व नाट्याचे दिग्दर्शक म्हणून यशस्वी कामगिरी.
- 'अमर भारत' या कथानृत्याची रचना.
- 'डिस्कव्हरी ऑफ इंडिया' चे संगीत दिग्दर्शन.
- 'चंडालिका' या नृत्यनाटिकेचे संगीत दिग्दर्शन.
- विविध रागांवर आधारित वाद्यवृंद रचना, त्यामध्ये प्रामुख्याने काली बदरीया, निर्झर, उषा, रंगीन कल्पना अशा अनेक रचना लोकप्रिय झाल्या.
- 'सारे जहाँसे अच्छा' या गीताचे संगीत दिग्दर्शन.
- एशियाड क्रीडा स्पर्धेच्या निमित्ताने 'अथ स्वागतम् शुभ स्वागतम्' या स्वागतगीताचे यशस्वी संगीत संयोजन.
- भारतीय स्वातंत्र्याच्या सुवर्णमहोत्सवी वर्षानिमित्त झालेल्या कार्यक्रमात राग-सुवर्ण जयंतीचे सादरीकरण.
- किन्नर स्कूल ऑफ म्युझिक या संस्थेची स्थापना

आंतरराष्ट्रीय कार्य :

सोव्हिएत युनियनमध्ये झालेली मैफिल ही त्यांची पहिली आंतरराष्ट्रीय मैफिल होय. यानंतर त्यांनी युरोप, अमेरिका येथे अनेक कार्यक्रम केले. त्यामध्ये प्रामुख्याने एडिनबर्ग फेस्टिव्हल, रॉयल फेस्टिव्हल हॉल येथे झालेल्या मैफिलींचा समावेश करावा लागेल.

बीटल्सपैकी एक असलेले जॉर्ज हॅरिसन यांनी रविशंकर यांच्याकडे सतार शिकण्यास सुरुवात केली. रविशंकरांनी जॉर्ज हॅरिसन यांच्यासोबत जॅझ संगीताचे अनेक कार्यक्रम केले. या माध्यमातून अभिजात पाश्चात्य व भारतीय संगीताच्या विविध प्रवाहांवर त्यांनी काम केले. म्हणूनच जॉर्ज हॅरिसन

यांना पं. रविशंकर यांचे पॉपजगतातील मॅटर (पालक) मानले जाते. याच काळात रविशंकर यांनी मॉन्टेरी पॉप फेस्टिव्हल, वॅडस्टक फेस्टिव्हल यामध्ये भाग घेतला. शिवाय विदेशातील विविध महाविद्यालये व विद्यापीठांमध्ये त्यांनी भारतीय संगीतावर अनेक व्याख्याने दिली.

न्यूयॉर्कच्या मॅडिसन स्क्वेअर गार्डनमधील 'कन्सर्ट फॉर बांगलादेश' या जॉर्ज हॅरिसन आयोजित कार्यक्रमात पं. रविशंकर यांचे सतारवादन झाले.

पाश्चात्य संगीत विश्वातील प्रसिद्ध व्हायोलिन वादक यहुदी मेनुहीन तसेच सरोदवादक उ. अली अकबर खाँ यांच्याबरोबरही पं. रविशंकर यांनी अनेक कार्यक्रमात जुगलबंदी केली आहे. याशिवाय संगीततज्ज्ञ फिलीप ग्रास यांच्या सोबतची 'पॅसेजेस' ही त्यांची एक उल्लेखनीय रचना आहे. फिलीप ग्रॉसच्या ओरायन रचनेत सतारवादक म्हणून पं. रविशंकर यांचा महत्त्वपूर्ण सहभाग राहिलेला आहे.

ग्रंथ संपदा :

- (१) राग-अनुराग (बंगाली पुस्तक)
- (२) म्युझिक मेमरी (इंग्रजी पुस्तक)
- (३) माय म्युझिक माय लाईफ (आत्मचरित्र)
- (४) लर्निंग इंडियन म्युझिक-ए-सिस्टिमॅटिक अप्रोच (इंग्रजी पुस्तक)

मान सन्मान व पुरस्कार :

- (१) भारत सरकारने राष्ट्रपती पदक देऊन सन्मानित केले.
- (२) भारत सरकारकडून पद्मभूषण
- (३) भारताच्या राज्यसभेचे सदस्यत्व
- (४) स्वीडन येथील पोलार म्युझिक प्राईज
- (५) भारत सरकारकडून पद्मविभूषण, देशिकोत्तम
- (६) भारत सरकारचा सर्वोच्च असा **भारतरत्न**
- (७) फ्रान्सचा सर्वोच्च नागरी सन्मान लिजियन ऑफ ऑनर
- (८) राणी दुसरी एलिझाबेथ यांच्याकडून ऑनररी नाईट हूड
- (९) सॅनदिएगो विद्यापीठाच्या वतीने फाऊंडिंग अॅम्बॅसेडर फॉर ग्लोबल एमिटी अॅवॉर्ड
- (१०) विविध विद्यापीठांच्या वतीने चौदा डि. लिट पदव्या
- (११) वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरमकडून ग्लोबल अॅम्बॅसेडर ही उपाधी
- (१२) मॅगसेसे पुरस्कार

(१३) तीन वेळा ग्रॅमी अवॉर्ड

(१४) पं. रविशंकर यांच्या जीवनावर आधारित आलाप हा माहितीपट.

नवराग निर्मिती :

पं. रविशंकर यांनी आपल्या संगीतसाधनेबरोबरच काही नवीन रागांचीही निर्मिती केली. त्यामध्ये बैरागी, तिलकशाम, मोहनकंस, नटभैरव इत्यादी रागांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल. याशिवाय परमेश्वरी, रंगेश्वरी, सिहेंद्र मध्यम, रसिया, चारुकेशी, अहीर ललत, जोगेश्वरी इत्यादी दक्षिणात्य राग उत्तर भारतीय संगीत पद्धतींमध्ये प्रचलित केले.

वादन वैशिष्ट्ये :

‘प्रभावी नादाघात’ हे पंडितजींच्या वादनाचे खास वैशिष्ट्य म्हणता येईल. आलाप, जोड, झालाच्या माध्यमातून नेटक्या रितीने रागाचे संपूर्ण शास्त्रशुद्ध रूप ते उभे करत असत. पारंपरिक रागांबरोबरच अप्रचलित रागातही सहजगत्या, सौंदर्यपूर्ण ढंगाने कौशल्याने वादन करणे ही पंडितजींची खासियत होती.

वादनातून भावप्रदर्शन हा त्यांच्या कलाविष्काराचा महत्त्वाचा पैलू मानतात. त्यांच्यामध्ये श्रोत्यांशी स्वरांच्या माध्यमातून संवाद साधण्याची कला व सामर्थ्य होते. वादनात रंगत आणण्यासाठी सवाल-जवाब हा प्रकारही ते अनोख्या पद्धतीने सादर करत.

समयसूचकता व श्रोत्यांना काय पाहिजे याची नाडी ते ओळखत. भारतात वादन असताना एक राग बराच वेळ आळवला तरी चालतो, पण परदेशात मात्र थोड्या वेळात अनेक रचना ते मांडत. यामुळे पाश्चात्य देशातसुद्धा पं. रविशंकर भारतीय संगीत लोकप्रिय करू शकले.

शिष्य परंपरा :

जया बोस, उमाशंकर मिश्र, गोपाळकृष्ण, विजय राघवराव, कार्तिककुमार, शंकर घोष, जॉर्ज हॅरिसन, कन्या अनुष्का शंकर असे अनेक शिष्य त्यांनी घडवले.

मृत्यु :

आयुष्याच्या अखेरपर्यंत देशविदेशात भारतीय संगीतातील सौंदर्याचा परिचय पं. रविशंकर यांनी यशस्वीपणे करून दिला. रविशंकर यांचा मृत्यू दिनांक १२ डिसेंबर २०१२ रोजी सॅनडिएगो (अमेरिका) येथे झाला.

१.३ पं. मृणालिनी साराभाई

भारतीय नृत्याचा प्रसार करून त्याला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर नेण्यासाठी अनेक कलावंतांनी हातभार लावला. त्यामधून सामाजिक संदेश जनसामान्यांपर्यंत पोहोचवण्याचे कार्य करणाऱ्या, पारंपरिक कलेला विज्ञानाची जोड देणाऱ्या महान नर्तिका म्हणजे पं. मृणालिनी साराभाई होय. त्यांच्या जीवनकार्याचा आढावा खालील मुद्द्यांच्या आधारे घेता येईल.

जन्म व बालपण :

चेन्नई येथे ११ मे १९१८ रोजी उच्चशिक्षित परिवारात पंडिता मृणालिनी साराभाई यांचा जन्म झाला. रचनात्मकता व कल्पकता त्यांच्यामध्ये लहानपणापासून दिसत होती. जेव्हा त्या चार वर्षाच्या होत्या तेव्हा कुठलेही गाणे ऐकले की त्या गाण्यावर थिरकायला व नृत्याभिनय करायला लागत.

शिक्षण :

पंडिता मृणालिनी साराभाई यांचे प्रारंभिक शिक्षण स्वित्झर्लंडमध्ये झाले होते. तिथे त्यांनी काही पाश्चात्य नृत्यशैलींचेही अध्ययन केले होते. भारतात आल्यानंतर शिक्षणासाठी शांतिनिकेतन येथे गेल्या. त्या ठिकाणी त्यांना रवींद्रनाथ टागोर आणि नंदलाल बोस हे महान गुरू लाभले. या दोन गुरूंच्या सान्निध्यात मृणालिनी यांचे बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व घडले. पंडिता मृणालिनी साराभाई यांनी भरतनाट्यम्, मोहिनीअट्टम्, कथकली आणि मणिपुरी नृत्याचे शिक्षण गुरू मिनाक्षी सुंदरम् पिल्लई, मथ्युकुमार पिल्लई, चोक्कलिंगम पिल्लई आणि कुंजुकुरूप अशा महान गुरूंकडून मिळवले होते. त्याचप्रमाणे अमेरिकन अँकॅडमी ऑफ ड्रामॅटिक आर्ट्समधूनही त्यांनी प्रशिक्षण घेतले होते. या सर्वांचा मिलाप यांच्या नृत्यामध्ये होता.

कार्य :

पंडिता मृणालिनी यांनी पारंपरिक कलांना शास्त्र, विद्या आणि विज्ञानाशी जोडण्यात महत्त्वाची भूमिका पार पाडली. त्यांनी आपल्या कलेला सामाजिक घडामोडींशी जोडले आणि ज्वलंत सामाजिक मुद्दे जोरदारपणे आपल्या नृत्यरचना आणि नृत्यनाटिकांच्या माध्यमातून मांडले. १९६०-६१ च्या दशकात जेव्हा गरीब घरातील मुली हुंडाबळी पडायच्या तेव्हा मृणालिनींनी हुंड्याची समस्या केंद्रस्थानी ठेवून नृत्याची संरचना तयार केली. त्यांनी नारी सबलीकरण, अस्पृश्यता, मानवाधिकाराचे दहन, मानवी मूल्यांचे अवमूल्यन आणि पर्यावरण इत्यादी अनेक विषयांकडे लोकांना आकर्षित केले. या कार्यामध्ये त्यांना पं. राम गोपाल आणि सी. पणिकरांसारख्या विद्वान आणि प्रयोगशील नृत्यशिल्पींचाही महत्त्वपूर्ण सहयोग मिळाला.

जगप्रसिद्ध वैज्ञानिक डॉ. साराभाई यांच्याशी विवाह झाल्यानंतर त्या गुजरातमधील अहमदाबाद शहरात स्थायिक झाल्या. १९४८ मध्ये त्यांनी 'दर्पण अँकॅडमी ऑफ परफॉर्मिंग आर्ट्स' याची स्थापना केली. तिथे वेगवेगळ्या कलाविद्यांचे शिक्षण दिले जाते. १८०० पेक्षा अधिक विद्यार्थी विद्यार्थिनी येथून प्रशिक्षित झाले आहेत.

पुरस्कार :

मृणालिनी यांना पद्मश्री पुरस्कार, पद्मभूषण पुरस्काराने अलंकृत केले आहे. त्यांना संगीत नाटक अँकॅडमीने फेलोशिप प्रदान केली होती. फ्रेंच अर्काईव्हजकडून पदक आणि डिप्लोमा मिळवणारी ही प्रथम भारतीय महिला होती. मेक्सिकन सरकारने त्यांच्या प्रभावशाली नृत्यनाटिकांसाठी त्यांना सुवर्णपदक देऊन सन्मानित केले होते. तसेच त्यांना इतरही राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय सन्मान मिळाले होते.

प्रख्यात नृत्यांगना, अभिनेत्री आणि समाजसेविका मल्लिका साराभाई या मृणालिनी यांच्या कन्या आहेत. मृणालिनी यांनी 'मृणालिनी साराभाई : द वॉईस ऑफ द हार्ट' या नावाचे स्वतःचे आत्मचरित्र लिहिले आहे.

अशा या महान नृत्यांगना नृत्य जगतात 'अम्मा' म्हणून ओळखल्या जात होत्या. २१ जानेवारी २०१६ रोजी त्यांचे निधन झाले.

९.४ बालगंधर्व

महाराष्ट्रातील नाट्यसंगीताच्या इतिहासात मानाचा तुरा खोवणारे, ज्यांनी आपल्या मधुर आवाजाने व परीपक्व अभिनयाने महाराष्ट्राची रंगभूमी गाजवली, ज्यांनी गंधर्वयुगाची सुरुवात केली. पुरुष असूनही तब्बल ५० वर्षे ज्यांनी स्त्री-भूमिका सादर करून रसिकांच्या मनावर अधिराज्य केले, असे दैवी कलावंत म्हणजे बालगंधर्व होय.

अशा या बालगंधर्वाच्या जीवनकार्याचा आढावा खालील मुद्द्यांच्या आधारे घेता येईल.

जन्म व बालपण :

नारायण श्रीपाद राजहंस हे बालगंधर्वांचे नाव. त्यांचा जन्म २६ जून, १८८८ रोजी सांगली जिल्ह्यातील नागठाणे येथे झाला. संपूर्ण राजहंस कुटुंब संगीतप्रेमी होते. त्यांचे मामा वासुदेवराव पुणतांबेकर हे 'नाट्य कला प्रवर्तक' नाटक मंडळीच्या संस्थापकांपैकी एक होते. बालगंधर्वांना त्यांच्या वडिलांनी शिक्षणासाठी जळगावला पाठवले. तेथे बालगंधर्वांना अनेक नाटके पाहण्याचा योग आला. अशा प्रकारे त्यांना गायन व नाट्याचे बाळकडू मिळाले.

गुरू आणि शिक्षण :

जळगावात मेहबूब खाँ हे एक उत्तम गायक राहत होते. त्यांच्याकडे नारायणरावांनी संगीताचे धडे घेण्यास प्रारंभ केला. खाँसाहेबांनी बालगंधर्वांना स्वरसाधना, स्पष्ट शब्दोच्चार व रागदारीचे शिक्षण देऊन त्यांचा गायनाचा पाया पक्का केला. याच काळात प्रसिद्ध गायक भास्करबुवा बखले यांनी मूळातच सुरेल आवाज असलेल्या बालगंधर्वांना साभिनय पदे, रंगभूमीवरील गायनकौशल्य, घरंदाज गायकी

इत्यादी बाबी शिकवल्या. पं. गोविंदराव टेंबे व उ. अल्लादिया खाँ यांच्याही गायकीचा प्रभाव बालगंधर्वावर होता.

बालगंधर्व पदवी :

लोकमान्य टिळकांना पुण्यामध्ये चिमुकल्या नारायणाचे गाणे ऐकण्याचा योग आला. नारायणाचे गाणे मोहक व मधुर होते. ते ऐकून लोकमान्य टिळक भारावून गेले. त्यांनी उत्स्फूर्तपणे उद्गार काढले, अरे! हा तर साक्षात बालगंधर्व! तेव्हापासून नारायणरावांना 'बालगंधर्व' ही पदवी मिळाली ती कायमचीच.

किलोस्कर नाटक मंडळीत प्रवेश :

लोकमान्य टिळकांनी नारायणाला १९०५ मध्ये किलोस्कर नाटक मंडळीत प्रवेश मिळवून दिला. तेव्हा नाटकातील स्त्री-भूमिका पुरुषच करत. अशा काळात सौंदर्य लाभलेले व गोड गळ्याची देणगी लाभलेले बालगंधर्व हे रंगभूमीसाठी वरदान ठरले.

गंधर्व नाटक मंडळीची स्थापना :

अण्णासाहेब किलोस्करांच्या निधनानंतर बालगंधर्वांनी १९१३ मध्ये गंधर्व नाटक मंडळीची स्थापना केली.

परंपरागत गोष्टींना छेद देत बालगंधर्वांनी नवनवीन बाबी रंगमंचावर आणल्या. विविध देखाव्यांचे पडदे आणून नेपथ्यात आमूलाग्र बदल केले. वेशभूषा, साजशृंगारांची साधने, रंगभूषेसाठी विविध उपकरणे त्यांनी रंगमंचावर आणली. नाट्यानुरूप संगीत, प्रसंगानुरूप रंगमंचावरील हालचाली, प्रभावी नाट्याभिनय अशा बाबींचा त्यांनी विचार केला. अशा प्रकारे बालगंधर्वांनी गंधर्वयुगाची सुरुवात केली.

स्त्रियांचे नटणे, मुरडणे, हावभाव या गोष्टींबरोबरच स्त्रियांचे अंतरंग प्रकट करणे अशा बाबी ते लीलया करीत असत. त्यामुळे त्यांच्या स्त्री-भूमिका पाहण्यासाठी व त्यांचे गायन ऐकण्यासाठी नाट्यप्रेक्षक एकच नाटक अनेक वेळा पाहत असत. तसेच त्यांच्या पदांना अनेक वेळा वन्समोअर मिळत असे. वन्समोअर मिळाल्यानंतर प्रत्येक वेळी ते पद वेगवेगळ्या ढंगामध्ये सादर करत असत. बालगंधर्वांची वेशभूषा, दागिने पाहून कित्येक कुलीन स्त्रिया त्यांचे अनुकरण करीत असत. त्या काळी गंधर्व फॅशनच रूढ झाली होती. अशा प्रकारे त्यांनी रसिकांच्या मनावर अधिराज्य केले.

संगीत नाटके व स्त्री - भूमिका :

बालगंधर्वांनी १९०६ ते १९५५ या काळात जवळपास २७ स्त्री भूमिका रंगवल्या. त्यांनी पहिली स्त्री भूमिका

शाकुंतल नाटकात केली. त्यानंतर सौभद्रमधील सुभद्रा, मानापमानमधील भामिनी. स्वयंवरमधील रुक्मिणी, विद्याहरणमधील देवयानी, शारदामधील शारदा, मृच्छकटीकमधील वसंतसेना व एकच प्याला या नाटकातील सिंधू अशा अनेक स्त्री भूमिका त्यांनी अजरामर केल्या.

गायकी :

भास्करबुवांच्या गायकीत ग्वाल्हेर, आग्रा अशा घराण्यांच्या गायकीचा संगम झाला होता. याचा प्रभाव बालगंधर्वावर असला तरी त्यांनी आपली वेगळी गायनशैली विकसित केली होती. त्यांचे मधुर गायन श्रोत्यांच्या अंतःकरणांना भिडत असे. ते लयीचे पक्के होते. स्पष्ट शब्दोच्चार, दाणेदार तान, याचबरोबर लडिवाळपणा व मादकता यांचा मिलाफ त्यांच्या गायकीत झाला केला.

फिल्म कंपनीत पदार्पण :

बालगंधर्वांनी गंधर्व नाटक मंडळी बंद झाल्यानंतर १९३५ मध्ये प्रभात फिल्म कंपनीच्या धर्मात्मा चित्रपटामध्ये भूमिका केली. परंतु या एकाच चित्रपटानंतर बालगंधर्वांनी प्रभात फिल्म कंपनी सोडली.

मानसन्मान :

- पुणे येथे भरलेल्या नाट्यसंमेलनाचे अध्यक्ष होण्याचा बहुमान त्यांना मिळाला.
- संगीत नाटक अकादमीने अभिनयासाठी राष्ट्रपती पदक देऊन त्यांचा गौरव केला.

- भारत सरकारने त्यांना पद्मभूषण हा पुरस्कार दिला.
- त्यांच्या जीवनावर आधारित बालगंधर्व हा चित्रपट प्रदर्शित झाला.

मृत्यू :

४ जून १९५५ पर्यंत म्हणजेच वयाच्या ६७ व्या

वर्षापर्यंत त्यांनी रंगमंचावर भूमिका केल्या. त्यांची 'एकच प्यालातील' सिंधूची भूमिका अखेरची ठरली. त्यानंतर आजारपणामुळे ते भूमिका करू शकले नाहीत. यातच दि. १५ जुलै, १९६७ रोजी पुणे येथे आयुष्याच्या रंगमंचाचा अखेरचा निरोप घेतला.

स्वाध्याय

प्र. १ योग्य जोड्या लावा.

अ.क्र.	'अ'	'ब'
१	बालगंधर्व	दर्पण अँकॅडमी
२	पं.रविशंकर	गंधर्व नाटक मंडळी
३	मृणालिनी साराभाई	गंधर्व महाविद्यालय
४	पं.वि.दि. पलुस्कर	किन्नर स्कूल ऑफ म्युझिक

प्र.२ टीपा लिहा.

- (१) पं. वि. दि. पलुस्कर यांची ग्रंथसंपदा
- (२) पं. रविशंकर यांना मिळालेले पुरस्कार
- (३) मृणालिनी साराभाई यांचे सांगीतिक कार्य

प्र.३ फक्त २-२ नावे लिहा.

- (१) पं. रविशंकर यांनी संगीत दिलेले चित्रपट
- (२) मृणालिनी साराभाई यांचे गुरू
- (३) पं. वि. दि. पलुस्कर यांचे शिष्य

प्र. ४ बालगंधर्व यांची नाटके, त्यातील त्यांची भूमिका आणि लोकप्रिय नाट्यगीते याचा तक्ता पूर्ण करा.

क्र.	नाटके	नाटकातील भूमिका	लोकप्रिय नाट्यगीते

उपक्रम : इंटरनेटच्या सहाय्याने गायन, वादन, नृत्य, नाट्य या क्षेत्रातील प्रसिद्ध कलाकारांची अधिक माहिती मिळवा, तसेच परिसरातील प्रसिद्ध कलाकारांच्या मुलाखती/भेटी घ्या.

पंडित भीमसेन जोशी

भारतीय संगीताला पडलेले एक सोनेरी स्वप्न म्हणजेच किराणा घराण्याचे पंडित भीमसेन जोशी होय. ज्यांनी अभंगवाणीतून महाराष्ट्राच्या खेड्यापाड्यातील घराघरात आपला स्वर पोहोचवला, आपल्या बुलंद व पहाडी आवाजाने देश विदेशात अभिजात शास्त्रीय संगीत पोहोचवले असे महान भारतरत्न पंडित भीमसेन जोशी यांच्या जीवनकार्याचा आढावा पुढील मुद्द्यांच्या आधारे पाहूया.

जन्म व बालपण :

पंडित भीमसेन जोशी यांचा जन्म ४ फेब्रुवारी १९२२ रोजी कर्नाटकातील रोना या गावी झाला. त्यांचे वडील गुरूराज हे एक शिक्षक होते. भीमसेनने संगीताकडे न वळता वैद्यकीय अथवा अभियांत्रिकी शिक्षण घ्यावे असा त्यांचा आग्रह होता. परंतु संगीतात रमणाऱ्या भीमसेनला हे पटले नाही. अखेर भीमसेनांनी घर सोडण्याचे निश्चित केले. संगीत शिक्षणाची अभिलाषा मनात ठेवून त्यांनी वयाच्या अकराव्या वर्षी घर सोडले आणि ते ग्वाल्हेरात दाखल झाले. त्यांनी गायनाच्या तळमळीपायी उत्तर भारतात अनेक ठिकाणी पायपीट केली.

गुरू आणि शिक्षण :

सुरुवातीला त्यांनी इनायत खाँ यांचे शिष्य जनाप्पा कुर्तकोटी यांच्याकडून गायनाची तालीम घेतली. त्यानंतर जालंदर येथे पंडित मंगतराम यांच्याकडे व ग्वाल्हेर येथे राजाभैर्या पूंछवाले यांच्याकडेही गाण्याचे शिक्षण घेण्याचे त्यांना भाग्य लाभले. त्यानंतर ते रामपूर येथे मुश्ताक हुसेन खाँ यांच्याकडे काही काळ शिकले. त्यानंतर त्यांचा शोध घेत असलेल्या वडीलांनी भीमसेन यांना पुन्हा घरी परत आणले. भीमसेनांची संगीत शिक्षणाची तीव्र ओढ पाहून वडील भीमसेनांना घेऊन जवळच असलेल्या कुंदगोळ गावातील रामभाऊ कुंदगोळकर यांच्याकडे गेले आणि रामभाऊंनी भीमसेनांना शिष्य म्हणून स्वीकारले. रामभाऊ सवाई गंधर्व म्हणून ख्यातनाम होते. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली, भीमसेनांनी हिंदुस्थानी शास्त्रीय गायनाचे धडे घेतले.

पुरस्कार व मानसन्मान :

भीमसेन जोशी यांनी केलेल्या अथक परिश्रमाचे द्योतक म्हणून त्यांना अनेक मानसन्मान मिळाले.

१. पद्मश्री पुरस्कार २. संगीत नाटक अकादमी पुरस्कार ३. पद्मभूषण ४. भारतरत्न हा सर्वोच्च पुरस्कार देण्यात आला. जयपूर येथील गंधर्व महाविद्यालयाने त्यांना संगीताचार्य ही पदवी दिली. पुण्याचे टिळक विद्यापीठ, पुणे विद्यापीठ व गुलबर्गा विद्यापीठाने त्यांना डी. लिट. ही पदवी दिली. इतर पुरस्कारांमध्ये पुण्यभूषण पुरस्कार, तानसेन पुरस्कार इत्यादींचा समावेश आहे. जेम्स बेवरिज व हिंदी कवी गुलजार यांनी त्यांच्या जीवनावर लघुपट बनवला आहे.

गायकी :

धृपद गायकीच्या तालमीमुळे त्यांचे लयीवर प्रभुत्व होते. ते स्वर कसदार लावत. सुरुवातीपासून पकड घेणारी त्यांची गायकी अधिक आक्रमक झाली. गतिमान व स्वरप्रधान गायकी, तिन्ही सप्तकांतील आवाजाची फिरक, अधिक आवर्तनाच्या ताना भरपूर दमसास यामुळे त्यांचे गायन प्रभावी होत असे.

कार्य :

‘धन्य ते गायनी कळा’ या नाटकाचे त्यांनी संगीत दिग्दर्शन केले होते. अनकही, गुळाचा गणपती, वसंतबहार, भैरवी, पतिव्रता, स्वयंवर झाले सीतेचे या चित्रपटांसाठी पार्श्वगायन केले. भारतीय स्वातंत्र्याच्या सुवर्ण महोत्सवाप्रसंगी सादर झालेल्या ‘मिले सूर मेरा तुम्हारा’ या राष्ट्रीय एकात्मता बहुभाषिक गीतामध्ये त्यांचा प्रमुख सहभाग होता.

सवाई गंधर्व महोत्सव :

भीमसेन जोशींनी, त्यांचे गुरू सवाई गंधर्व यांच्या स्मरणार्थ पुणे येथे सवाई गंधर्व संगीत महोत्सव सुरू केला. त्यांनी सुरू केलेला सवाई गंधर्व संगीत महोत्सव हा भारतातील एक मोठा संगीतोत्सव समजला जातो. पुणे विद्यापीठाच्या ललित कलाकेंद्रात पंडित भीमसेन जोशी यांच्या नावाने अध्यासन केंद्र स्थापण्यात आले आहे.

अशा या महान गायकाचे २४ जानेवारी २०११ रोजी पुणे येथे निधन झाले.

हे जाणून घ्या

पंडित विष्णु नारायण भातखंडे स्वरलेखन पद्धती

शुद्ध स्वर : खूण नाही

उदा. सा रे ग म

कोमल स्वर : स्वराखाली आडवी रेघ

उदा. रे ग ध नि

तीव्र स्वर : स्वराच्या डोक्यावर उभी रेघ

उदा. मं

मंद्रसप्तक : स्वराखाली टिंब

उदा. प ध नि

मध्यसप्तक : खूण नाही

उदा. सा रे ग म

तार सप्तक : स्वरावर टिंब

उदा. सां रें गं

तालाच्या खूणा

सम : × उदा. धा
×

काल : ० उदा. तीं
०

टाळी : टाळीचा अनुक्रमांक २, ३, ४ लिहितात.

विभाग/खंड : प्रत्येक भागानंतर उभी रेघ |

उदा. धा धीं ऽ | धा धा तीं ऽ | ता तीं ऽ | धा धा धीं ऽ |
× २ ० ३

स्वरलेखन (त्रिताल)

सांनिधप | मगरेसा | निसागम | पनिसांसां |
× २ ० ३

विलंबित एकताल मात्रा १२ (४८)

१ धीं ऽ ऽ त्रक
×
३ धा ऽ धा धागे
०
५ तीं ऽ ऽ त्रक
२
७ कत ऽ ऽ त्रक
०
९ धा ऽ धा धागे
३
११ धीं ऽ ऽ त्रक
४

२ धीं ऽ ऽ त्रक |
४ ती र की ट |
६ ना ऽ ना नाना |
८ ता ऽ ऽ त्रक |
१० ती र की ट |
१२ धा ऽ धा तत | धीं
×

विलंबित ठेक्यामध्ये त्रक, तत्, तक हे बोल देखील भर घालण्यासाठी वाजवतात.
हा ताल बडा ख्यालासाठी उपयुक्त आहे.

